

Адресне безвідплатне

відчуження фізичною особою-власником своїх рухомих речей

І. А. Бірюков

кандидат юридичних наук, професор кафедри цивільно-правових дисциплін навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ

У статті зроблено порівняльний аналіз договору дарування і одностороннього правочину, спрямованого на безоплатне відчуження фізичною особою – власником своїх рухомих речей шляхом відмови від них. Доводиться, що адресна відмова власника від своїх рухомих речей є недоговорним даруванням.

Ключові слова: дарування, договір дарування, дарунок, презент, односторонній правочин, мотив, відмова від свого майна, набуття майна.

В статті проведено сравнение договора дарения и односторонней сделки, направленной на безвозмездное отчуждение физическим лицом – собственником своих движимых вещей путем отказа от них. Доказывается, что адресный отказ собственника от своих движимых вещей является внедоговорным дарением.

Ключевые слова: дарение, договор дарения, подарок, презент, односторонняя сделка, мотив, отказ от своего имущества, приобретение имущества.

The article comparing the donation contract with a one-way transaction aimed to free alienation of an individual-owned their

movables by abandoning them. It is proved that address refusal owner of their movables is non-contractual talent.

Keywords: *gift, donation contract, present, single-sided transaction motive, the rejection of his property, the acquisition of property.*

У 2014 році виповнюється десять років дії Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). За цей час можна оцінити не тільки його позитивні чи спірні положення, а й новели, введені ним у цивільне законодавство України. Однією з таких новел є ст. 12 ЦК України, яка закріпила на законодавчому рівні правило щодо безоплатної відмови фізичної особи-власника від свого майна. Зазначена норма дає можливість по-новому подивитись на договір дарування як двосторонній правочин, який не тільки виступає юридичним фактом щодо виникнення, зміни чи припинення цивільних прав, а й породжує цивільні права та обов'язки для його сторін. Тобто є підставою виникнення не тільки речових прав, а й зобов'язальних відносин.

Враховуючи, що не всі акти, пов'язані з адресним безоплатним відчуженням фізичною особою-власником свого майна, підпадають під ознаки договору, на нашу думку, є потреба дослідити названі правовідносини саме з позицій ст. 12 ЦК України.

Згідно зі статтею 12 ЦК України особа здійснює свої права вільно, на власний розсуд. Одним зі способів здійснення таких прав є відмова від них. Особа може відмовитися від належного їй на праві власності майна, заявивши про це або вчинивши дії, які свідчать про її наміри (ч. 1 ст. 347 ЦК України). Відмовляючись від свого майна, фізична особа-власник діє відповідно до закону за своєю во-

лею, незалежно від волі інших осіб (ч. 1 ст. 316 ЦК України). Це означає, що власник може самостійно вирішувати питання щодо володіння своїм майном, користування та розпорядження ним.

Власник має право вибору [1, с. 325-332] одного з варіантів розпорядження належним йому майном: продати чи подарувати його, здати в найм чи в тимчасове користування безоплатно, уклавши договір позички, знищити його тощо. Власник може також відмовитись від майна шляхом учинення одностороннього правочину, який може бути як усним, так і письмовим. Головне, щоб оточуючі власника зрозуміли його дію як відмову від свого майна, яке може бути у вигляді окремої речі, сукупності речей, а також майнових прав та обов'язків (ч. 1 ст. 190 ЦК України)*.

У разі відмови від свого майна шляхом учинення одностороннього правочину така відмова може бути спрямована як на користь конкретно-визначеної особи – адресна відмова, так і на користь невизначеного кола осіб – безадресна відмова [8, с. 138]. Але в усіх випадках відмова від майна повинна бути спрямована на його відчуження – зробити це майно не своїм, а чужим, і бути безвідплатною. Майно, від якого відмовляється власник, повинно бути конкретно визначеним.

Адресна відмова власника від свого майна може проявитись у вигляді дарунка; гостинця; презенту; милостині; прощення боргу тощо. Безадресна відмова може відбутися шляхом викидання речей; залишення рухомої речі; залишення садиби у зв'язку з виїздом на нове міс-

* Виходячи з того, що майнові права та обов'язки власника є складовою частиною належного йому майна, на нашу думку, у випадках, коли заволодіння відчуженим майном відбувається відразу після його відчуження, слід вести мову не про відчуження прав, а про відчуження майна. Якщо ж момент набуття речі пов'язаний з державною реєстрацією прав на неї, то тоді йдеться про відчуження прав на майно.

це проживання без наміру повернутися до неї та в інших випадках.

Крім відмови від права власності, власник може за відплатним або безвідплатним договором передати своє майнове право іншій особі (ч. 4 ст. 12 ЦК України).

На думку О. В. Розгона та М. О. Стефанчука, така передача може нагадувати відмову від майнового права, проте при відмові від суб'єктивного права воно припиняє своє існування, а при передачі майнового права воно зберігається і лише змінюється суб'єкт, який матиме це ж саме право, тобто відбувається перехід прав і обов'язків від однієї особи до іншої (правонаступництво) [8, с. 138].

З таким твердженням важко погодитись і ось чому. Право конкретного власника на річ, від якої він відмовився, зберігається за ним доти, доки хтось інший не заволодіє нею. Особа, котра заволоділа рухомою річчю, від якої власник відмовився, набуває права власності на цю річ з моменту заволодіння нею (ст. 336 ЦК України). Отже, до особи, котра заволоділа річчю, від якої власник відмовився, переходять ті ж самі права і обов'язки, які мав власник. Правовідносини власності як були речово-правовими, так і лишаються ними. Змінюються тільки власники. Особливо це чітко простежується у випадках, коли власник відмовляється від речі на користь конкретно визначеної особи, тобто адресної відмови. У цьому випадку відмінності відмови від права власності на річ і передачею речового права на неї не існує.

На нашу думку, відмінність між відмовою від майна на користь конкретно визначеної особи і передачею майна іншій особі полягає у тому, що у першому випадку власник не робить когось зобов'язаним перед собою і сам не бере на себе обов'язків перед будь-ким, а в разі передачі майна відбуваються дії, спрямовані на виникнення прав чи обов'язків як в однієї, так і в другій сторони.

Іншими словами, у першому випадку правовідносини не змінюються, вони як були речово-правовими, так і залишаються такими, а у другому – речово-правові відносини перетворюються у зобов'язальні з усіма притаманними їм ознаками.

З приводу цього О. С. Йоффе зазначає: якщо в юридичному змісті правовідносин власності на перший план виступає можливість здійснення певних дій самим власником, то вирішальне значення для юридичного змісту зобов'язання має надання уповноваженому можливості вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи. Саме тому в зобов'язальних правовідносинах суб'єктивне право називають правом вимоги, а обов'язок – боргом; уповноваженого – кредитором, а зобов'язаного – боржником [2, с. 6].

Враховуючи, що відповідно до частини 4 статті 12 ЦК України, передати безоплатно своє майно можна лише на підставі договору, а договір є юридичним фактом, який породжує зобов'язання, необхідно звернути увагу на його специфіку у порівнянні з іншими юридичними фактами, в тому числі з безоплатною відмовою від свого майна, які не є зобов'язаннями.

Так, будь-який юридичний факт, що не є договором, у тому числі й односторонній правочин, створює, змінює чи припиняє суспільні відносини. Юридичний факт, який став підставою для наслідків, що настали, в подальшому не впливає на поведінку учасників цих відносин. Адже, якщо власник певного майна повідомив когось про те, що він відмовляється від належного йому майна, то той, хто сприйняв таке повідомлення як можливість стати власником названого майна і скористався такою можливістю, набуває права власності на нього. Попередній власник втрачає будь-які правові зв'язки з новим власником щодо відчуженого майна, а відтак втрачає пра-

во власності на те майно, від якого він відмовився.

Договір не тільки містить підстави застосування тієї чи іншої норми права до конкретного правовідношення, а й безпосередньо визначає права і обов'язки учасників цих правовідносин [7, с. 106]. Таке твердження впливає із суті договору як домовленості сторін щодо прийняття на себе певних обов'язків і набуття певних прав. Причому це відбувається за життя учасників договору. З такого розуміння сутності договору виходить і законодавець. Наприклад, згідно зі ст. 723 ЦК України договором дарування може бути встановлений обов'язок дарувальника передати дарунок обдаровуваному в майбутньому через певний строк або у разі настання відкладальної обставини. З цим обов'язком дарувальника кореспондується право обдаровуваного вимагати від дарувальника передання дарунка або відшкодування його вартості.

Права і обов'язки учасників договору дарування визначаються у випадку дарування на користь третьої особи (ст. 725 ЦК України); пожертви (ст. 729 ЦК України). До договірних відносин можна віднести також дарування валютних цінностей на суму, яка перевищує п'ятидесятикратний розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян (ст. 719 ЦК України), а також дарування, яке потребує нотаріального посвідчення з обов'язковою державною реєстрацією чи без такої. На учасниках цих договорів лежить обов'язок укласти договір в письмовій формі, а інколи ще й нотаріально його посвідчити. Такі договори носять консенсуальний характер, що дає право обдаровуваному вимагати від дарувальника передачі дарунка у разі, якщо дарувальник з якихось причин цього робити не бажає.

Проте існують інші способи безоплатного відчуження власником свого майна, в тому числі шляхом дарування, які не під-

падають під ознаки договору. З цього приводу О. С. Йоффе зазначав, що сприйняття дарування в якості договору перешкоджає і характер багатьох актів дарування, які приурочуються до днів ювілеїв, реєстрації шлюбу або іншої знаменної дати, які здійснюються у вигляді сюрпризів, без попередньої згоди обдаровуваного.

О. С. Йоффе стверджує, що при більш уважному аналізі договірної природи таких актів стає цілком зрозумілою, хоча при цьому зауважує, що дарування виявилось у вельми своєрідному становищі в загальній системі цивільно-правових договорів. Всі інші договори служать підставою виникнення зобов'язань між особами, що їх укладають. Але оскільки в акті про дарування передача речі означає здійснення правочину, то ніякі зобов'язання з укладеного договору для дарувальника виникнути не можуть, а обдаровуваний також не є зобов'язаною особою, зважаючи на односторонній характер договору дарування. Іншими словами, дарування як реальний правочин ніяких зобов'язальних правовідносин не породжує, а укладається шляхом виконання правочину, який одразу перетворює обдаровуваного у власника майна у вигляді дарунка. Щоб відтінити відмічену своєрідність дарування, його інколи іменують речовим договором [2, с. 394-396]. При цьому йде посилання на В. Г. Верднікова і А. Ю. Кабалкіна.

Усі ці суто логічні роздуми не спростовують твердження Д. І. Мейера про те, що інколи даруванню надають місце в системі договорів, але не завжди дарування вважається договором, бо воно не завжди породжує право на чужі дії, а часто породжує право на річ.

В обґрунтування цього висновку Д. І. Мейер зазначав:

– дарування є відчуженням права, отже, дарувальник позбавляється певного права, причому за життя;

– обдаровувана особа набуває право, якого раніше в неї не було – вона збагачується;

– дарування – безоплатне набуття пра- ва по відчуженню;

– як кожний правочин передбачає волю особи на його здійснення, так і дарування передбачає з боку дарувальника намір передати річ іншій особі безоплатно;

– дарування передбачає прийняття подарунка обдаровуваним. Тому, коли обдарований сам не може виразити свою згоду на прийняття дарунка, дарування не існує [4, с. 204-206].

Необхідно врахувати й те, що на час, коли досліджувалися питання, пов'язані з визначенням правової природи дарування, норми, подібної ст. 12 ЦК, у законодавстві України не існувало, і не можна було її положення використати в обґрунтування висновків з досліджуваних питань. Але є підстави вважати, що саме напрацювання попередників послугували тому, що названа норма з'явилась у ЦК. І тепер є можливість вирішувати зазначені питання з урахуванням положень цієї норми.

Виходячи з викладеного, можна стверджувати: дарування може відбутися на підставі договору, який є юридичним фактом, що породжує притаманні для нього зобов'язально-правові функції. Такий договір є консенсуальним і безвідплатним.

Крім договору дарування, підставою безоплатного відчуження власником свого майна можуть бути й інші юридичні факти, в тому числі, односторонні правочини. Їх можна назвати не речовими договорами, як це пропонували В. Г. Верніков і А. Ю. Кабалкін, а речовими односторонніми правочинами. Зобов'язально-правових функцій ці правочини не виконують.

На відміну від договору, який передбачає одну об'єднану волю двох або більше осіб, спрямовану на встановлення, зміну

чи припинення прав та обов'язків, для одностороннього правочину характерними є волевиявлення однієї особи – власника майна. Якщо майбутній набувач вирішить привласнити запропоноване майно, то це означатиме, що він вчинить теж односторонній правочин, в силу якого у нього виникло право власності на майно, від якого власник відмовився.

Ці правочини мають багато спільного з видачею і прийняттям довіреності. Довіритель, оформлюючи довіреність, не впевнений, що повірений від прийняття довіреності до виконання не відмовиться, але, тим не менше, правочин має місце. У разі ж прийняття довіреності повіреним, а це теж ніщо інше, як односторонній правочин, у нього виникнуть права і обов'язки, що впливають з представництва.

Заповіт також має багато спільного з названими правочинами. Заповідач теж не впевнений, що спадкоємці за заповітом виконають його заповіт, тим не менше, заповіт визнається одностороннім правочином. Відмінність заповіту від відмови від майна на користь конкретно-визначеної особи полягає у тому, що він здійснюється після смерті заповідача, а відмова відбувається за життя власника.

Набуття безоплатно-відчуженої рухомої речі – це набуття речі даром, безвідплатно. Іншими словами, це – дармове набуття речі, а відтак даруванням є дія, спрямована на безоплатне, відчуження своєї речі іншій особі. Як видно, під дарування підпадає будь-яка дія (односторонній правочин), спрямована на адресну безоплатну відмову від свого майна. Наприклад, власник, поздоровляючи іменинника з днем народження, дарує йому певну річ – це дарунок у прямому значенні цього слова. Інший випадок – людина, йдучи до знайомих в гості, бере з собою гостинці для тих, хто її запрошував.

Гостинні люди теж передають гостинці тим, хто був у них в гостях. Відповідно гостинець – це дарунок.

Якщо хтось бачить знедоленого, який просить подання, то з почуттями жалю та співчуття подає йому безоплатно милостиню, у вигляді грошей чи рухомих речей. Отже, милостиня – теж подарунок.

У разі коли фізична особа на знак вдячності за надану лікарем послугу вручає йому презент – це теж дарунок. Хоча той, хто прийняв презент, може так і не думати, бо впевнений, що йому платять за успішно проведену роботу, незважаючи на те, що перед початком лікування домовленості про презент між хворим і ним не існувало.

Незручність того, хто дає презент, і того, хто його приймає, можна пояснити законодавчою невизначеністю. Начебто закон і не забороняє майнової подяки, але при наявності безоплатної медицини, освіти дача презенту і прийняття його породжує моральні незручності як для того, хто бажає вручити презент, так і для того, кому його пропонують.

Дарунком можна вважати також меценатство – добровільну та безкорисливу діяльність фізичної особи щодо матеріальної, фінансової підтримки набувачів благодійної допомоги – діячів культури, науки, мистецтва [5, с. 468].

Прощення боргу теж має ознаки дарунка, але пов'язаного не з речовим, а з зобов'язальним правом.

Можуть мати місце й інші способи безоплатного відчуження власником свого майна шляхом відмови від нього.

Слід також звернути увагу на те, що кожна з названих дій не тільки підпадає під ознаки дарування, а й має свою специфіку. В основі такої специфіки лежать передусім мотиви. На думку З. В. Ромовської, правочини завжди вмотивовані. Мотив – це система спонук, які штовхають людину до відповідної поведінки.

Мотив органічно пов'язаний з потребами людини, з її психічним станом у певний момент. Мотив правочину загалом не проявляється зовні. Мотив учинення особою правочину є байдужим для її контрагента [6, с. 343].

Погоджуючись з більшістю викладеного, вважаємо, що при пошуку мотиву вчинення тієї чи іншої дії певною особою потрібно розрізняти мотиви, які лежать в основі оплатних правочинів, і мотиви правочинів, спрямованих на безоплатне відчуження власником свого майна, в т. ч. правочинів, пов'язаних з відмовою від речей на користь конкретно-визначеної особи. Можна погодитись з думкою З. В. Ромовської щодо мотивів учинення оплатних правочинів. Що ж до мотивів учинення правочинів, пов'язаних з безоплатним відчуженням рухомих речей адресно, то вони проявляються зовні і є небайдужими для контрагентів. Це пояснюється, перш за все, тим, що в їх основі лежать загальнолюдські цінності, які проявляються як у поведінці відчужувача, так і набувача (доброта, вихованість, совість, співчуття тощо).

Наприклад, наведемо випадок, про який написав О. І. Купрін в оповіданні «Чудесный доктор». Випадково довідавшись про те, що сім'я Мерцалова опинилася в безвихідному становищі, професор Пирогов не тільки безоплатно оглянув хвору дитину, виписав рецепт і дав гроші на лікування, а й залишив під чайною тарілочкою декілька крупних кредитних білетів. З тих пір, згадував через багато років син Мерцалова: «...наче благодатний ангел спустився в нашу сім'ю. Все змінилось на краще» [3, с. 417-425].

На мотиви адресної безоплатної відмови від свого майна також мають вплив загальні засади цивільного права, а саме: добросовісність, розумність і справедливість, до яких додаються душевні якості людини. Надання знедоленому посильної

допомоги спрямоване не тільки на його підтримку у важкий час, а й має на меті зменшення соціальної несправедливості у соціальному житті. Хоча милостиня і є доказом нерівності між людьми.

Як видно, мотиви укладання правочинів, спрямованих на безоплатне адресне відчуження фізичною особою своїх нерухомих речей, проявляються зовні і є небайдужими для контрагентів.

В результаті аналізу правової природи безоплатного відчуження фізичною особою-власником своїх рухомих речей можна сформулювати такі висновки:

власник може безоплатно відмовитись від належного йому на праві власності майна шляхом укладання договору дарування або учинення одностороннього правочину, спрямованого як на користь конкретно-визначеної особи – адресно, так і на користь невизначеного кола осіб – безадресно. Адресна відмова від речей теж характеризується ознаками дарування;

у разі укладання договору дарування, сторони – дарувальник і обдаровува-

ний, вступають у зобов'язально-правові відносини, беручи на себе певні обов'язки. Договір дарування – це один (єдиний) правочин, що породжує зобов'язання за спільним волевиявленням двох або більше сторін. Правочин, спрямований на адресну відмову від свого майна шляхом дарування, зобов'язальних правовідносин не породжує. Тут мають місце два правочини – правочин власника, який відмовляється від свого майна, і правочин набувача, пов'язаний з набуттям майна, від якого власник відмовився.

Мотиви безоплатної відмови шляхом адресного відчуження своїх рухомих речей проявляються зовні і не є байдужими для контрагентів;

практичне значення поділу дарування, як безоплатного відчуження своїх рухомих речей на договірне і недоговірне, полягає у тому, що при даруванні шляхом учинення одностороннього правочину (речового правочину) не застосовуються положення, зазначені в статтях, включених у гл. 55 ЦК України (ст. ст. 721, 727, 728 тощо).

Список використаної літератури

1. Бірюков І. А. Природне право вибору та його взаємозв'язок з цивільним законодавством // Право України. – 2012. – №9. – С. 325-332.
2. Иоффе О. С. Обязательственное право. – М. : Юрид. лит. 1975. – 880 с.
3. Куприн А. И. Повести и рассказы. – Петрозаводск, 1954. – 510 с.
4. Мейер Д. И. Русское гражданское право. – Изд. восьмое. – С.-Петербург, 1902. – 677 с.
5. Новий словник іншомовних слів / уклад. і передм. О. М. Сліпущко. – К., 2008. – 847 с.
6. Ромовська З. В. Українське цивільне право : загальна частина. Академічний курс. Підруч. – К. : Атіка, 2005. – 559 с.
7. Халфина Р. О. Значение и сущность договора в советском социалистическом гражданском праве. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 238 с.
8. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар. Т. 1 / За ред. Спасибо-Фатеевої І. В. – Х. : ФО П. Колісник, 2010. – 319 с.